

HEINRICH STAHLI ERIPÄRASED MODAALADVERBID

KÜLLI HABICHT

Artikli eesmärgiks on iseloomustada Heinrich Stahli, XVII sajandi esimese poole põhjaeesti kirikukirjakeelt oma mõjukate teostega enim kujundanud autori kirikuraamatus „Hand- vnd Hauszbuch” (HH, 1632–1638) ja jutlustekogus „Leyen Spiegel” (LS, 1641–1649) leiduvaid omapäraseid modaaladverbe. Need grammatilised sõnad on valitud üldiseks indikaatoriks, mille alusel iseloomustada nii ajastu kui ka autori stiili, sest tegemist on teksti ülesehituse ja pragmaatilise funktsiooni seisukohalt oluliste üksustega (vt ka Palmer 2001: 24–69). Lähtekohaks on arusaam, et modaaladverbide kui sagedase esinemusega ja subjektiivset hoiakut väljendavate sõnade põhjal on peale üksikautorite keele eripära võimalik hinnata ka vanade tekstide omavahelisi seoseid ja (kirja)keele kesksete pragmaatiliste vahendite ajas muutumist.

Modaaladverbi määratlus

Modaaladverbi defineeritakse selles artiklis diskursusgrammatilise funktsiooniga sõnana, mis rõhutab kas kogu lausesisu või mõnd üksikut moodustajat, lisades lausungile spetsiifilisi modaal tähendusi.¹ Järgnevas ülevaates käsitatakse termineid *modaaladverb* ja *modaalpartikkel* sünonüümidena.

Modaaladverbid moodustavad suletud sõnaliigi, mida iseloomustavad mõningad tüüpilised jooned. Tegemist on grammatiseerumise, leksikaalse ainese tähenduse ja funktsiooni muutumise tulemusel kujunenud üksustega (vt nt Heine, Kuteva 2007), mis võivad oma arengu käigus omandada erinevaid pragmaatilisi, järjest abstraktsemaid funktsioone. See tähendab ühtlasi ka üksuste grammatilisusastme suurenemist, näiteks episteemilise funktsiooni väljakasvamist mitteepisteemilisest ning semantilise ja pragmaatilise mõjuala laienemist (Traugott, Dasher 2002: 187–188). Modaaladverbide tekkeks on eri keeltes erinevaid võimalusi, sageli kujunevad need täistähenduslike adverbide grammatiseerumisprotsessis, millega kaasnevad tüüpilised semantilised ja funktsionaalsed muutused (Diewald, Ferraresi 2008: 78; Muysken 2008: 82), mille tulemuseks on keeles olemasoleva üksuse reanalüüs.

Modaaladverbid on nii suulises kui ka kirjalikus keeles vajalikud ja sagedased üksused, võimaldades väljendada kõneleja või kirjutaja suhtumist kõneldu/kirjutatu tõeväärtusesse (episteemiline modaalus), hüpoteetilisust (doksastilisus), distantsi (evidentsiaalsus), väärtushinnangut (evalvatiivsus) või tunderõhulisust (emfaatilisus) (vt Helbig, Helbig 1993).

¹ See määratlus erineb pisut EKG definitsioonist, mille järgi on tegemist muutumatu sõnaga, mis toimib lauses üldlaiendina, modifitseerides lausega väljendatava situatsiooni tähendust (nt andes või intensiivistades modaalhinnanguid või kujundades tähenduseseid teksti osade vahel) (EKG I: 39).

Modaaladverbide kui muutumatute sõnade kujunemisel mõjuvad kaasa kaks universaalset keelemuutusprotsessi: leksikaliseerumine ja grammatiseerumine. Esimesega kaasneb algselt iseseisva tähendusega üksuse tähenduse muutumine, mille tulemusena tekib uus leksikoniüksus. Tähendusmuutusega kaasneb ka funktsioonimuutus, kasutusala konkretiseerumine, abstraktsema grammatilise tähenduse juurdumine. Grammatiseerumisega seoses on võimalik vaadelda, kuidas modaaladverbide funktsioonid on aja jooksul muutunud, ning uurida, missugusest allikainesest on seda tüüpi üksused arenenud.

Modaaladverbi kui sõnaliiki iseloomustab järgmine tunnustekimp, mis eristab teda teistest morfosüntaktilistest sõnaliikidest. Tegemist on üksustega, mis on tüüpiliselt

- morfoloogiliselt muutumatud;
- mittelauseliikmelised: modifitseerivad enamasti lauset tervikuna, täites põhiliselt kommunikatiivset funktsiooni;
- semantiliselt raskesti määratletavad, difuusse tähendusega, küsimustamatud (vt ka Helbig, Helbig 1993).

Modaaladverbide kujunemist motiveerib nende diskursuspragmaatiline vajadus olla nii informatiivsed, hõlpsasti kasutatavad kui ka ekspressiivsed. Seega lisavad need üksused lausele värvingu, mis edastab kasutaja arusaamu, hoiakuid ja väärtushinnanguid. Grammatiseerumise seisukohalt on tegemist astmelise ahelaga, kus modaalpartikkel esindab sõltuvalt oma funktsioonist suhteliselt kõrget grammatiseerumistaset, samal ajal kui ilma grammatilise funktsioonita täistähenduslik lähtevorm, enamasti mõni leksikaliseerunud substantiivivorm, võib olla keelest juba kadunud ja kirjakeeles ilmnevad vaid aja-, koha- või viisiadverbilised vaheastmed (vt Diewald, Ferraresi 2008: 106–107).

Lähtudes eeldusest, et modaaladverbide näol on tegemist ilmeka markeriga, mis võimaldab hinnata teksti(de) omanäolisust või traditsioonilisust, on järgnevas Stahli keele eripäralt keskenduvas ülevaates hõlmatud vaid kõik sellised modaaladverbid, mille esmaesinemus taandub seni teadaolevalt just tema teostesse. Esmaesinemuse üle otsustamisel on aluseks olnud Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuse tekstid,² mille puhul tuleb arvestada asjaoluga, et Stahli-eelsest ajast ei ole säilinud kuigi palju allikaid. Muidugi ei võimalda selline valikukriteerium väita, et tegemist on Stahli idiolekti esindavate sõnadega, kuid teatava ülevaate tema tekstide eripärast see siiski annab. Esmaesinemust arvestades on siinsest analüüsist kõrvale jäetud sellised juba kas XVI sajandi tekstides, Georg Mülleri käsikirjalistes jutlustes (1600–1606) või Joachim Rossihniuse kirikuraamatus (1632) esinevad sagedased modaaladverbid nagu *doch* 'ometi', *iganes, jo* 'ju', *kogunis* 'koguni', *kumbatagit* 'kummatigi', *küll, mitte, pealegi, siiski, üpris* jt, mille kasutusagedust ja funktsioone vana kirjakeele tekstides oleks tulevikus samuti huvitav võrrelda. Siinse lühikeses ülevaates jälgitakse Stahli teostele iseloomulike modaaladverbide kasutussagedust, funktsioone, võimalikku arengudünaamikat ja päritolu, samuti nende säilimist tänapäeva eesti keeles. Käsitluse ülesehitus lähtub leitud keeleainesest ja jagab modaaladverbid kahte üldisesse funktsionaalsesse rühma: episteemilisteks ja emfaatilisteks ad-

² XVI ja XVII sajandi tekstide lauskorpus on päringuteks kasutatav veebiaadressil <http://www.murre.ut.ee/vakkur>

verbideks. Esimesena nimetatud rühm on kõrgema grammatiseerumisastmega kui mitmesuguseid tundevarjundeid väljendav emfaatiliste partiklite rühm.

Episteemilised modaaladverbid

Episteemilised modaaladverbid väljendavad keelekasutaja seisukohta lausesisu tõeväärtuse suhtes. Tegemist on kõrgel grammatiseerumisastmel partiklitega, mis iseloomustavad ühtlasi tekstide retoorikat ja teatavate lausetüüpide, näiteks üldküsilause markeerimise eripära.

Tüüpiline episteemiline partikkel on H. Stahli tekstides suhteliselt sagedasti kasutatud *wissist* 'kindlasti', mis on XVII sajandi esimesel poolel ilmselt alles modaaladverbiks kujunemas. Sellele osutab asjaolu, et veel G. Mülleri jutlustes esineb see sõna ainult viisiadverbina nagu ka enamiku Stahli lausenäidete puhul (tänapäevane tähendusvaste on sellisel juhul 'kindlalt'). Stahli tekstis leiduva variatiivsuse põhjal on siiski võimalik kirjeldada modaalse funktsiooni kujunemist ja leida n-ö sildkontekste, mis on grammatiseerumisele iseloomulikud ja võimaldavad grammatiseeruvat üksust tõlgendada nii varasemas (täistähenduslikus) kui ka uues (grammatilises) funktsioonis. Kui näites 1 on *wissist* kasutusel viisiadverbina, siis näites 2 on sama sõna tõlgendatav sündmuse toimumise tõsikindlust väljendava modaaladverbina. Funktsionaalset vahet on võimalik teha ennekõike tekstisõna küsimustamise abil: kui sõna kohta ei saa esitada tüüpilist viisiadverbi küsimust *kuidas?*, on tegemist juba modaalse partikliga.

(1) Münno armas wend / eth se armolinne heh Jummal sund on lascknut sesinnase rasseda ahastusse / ninck süddame kurbadusse sisse satma / peat sinna **wissist** usckma / ninck kindlast lohtma eth se mitte süño kahjux ninck huckatussex / erranis sünno hehx sündinut...

MEin lieber Bruder / nach dem der gnädige gute Gott dich hat lassen in diese schwere angst vnd hertzens Betrübñus gerahten / soltu **gewiß** glauben / vñ festiglich trawë / das es nicht dir zu schaden vnd Verdamnüs / sondern dir zu gute geschehen... (1637, HH IV: 113)

(2) Christus kuhlep **wissist** meddi palwe.

Christus erhöret **gewiß** vnsere Bitte. (1641, LS: 317)

Funktsioonide puhul torkab silma modaalse tähenduse sagenemine võrreldes viisiadverbilisega just hilisemas teoses, jutlustekogus „Leyen Spiegel”, kus viisiadverbilise ja modaaladverbilise kasutuse suhe on absoluutarvudes väljendatuna 57 : 42, samal ajal kui varasemas teoses „Hand- vnd Hauszbuch” oli see 15 : 1.

Päritolu poolest on tegemist partikliga, mis koosneb saksa laensõnatüvest *viss* 'kindel', millele on lisatud eesti produktiivne adverbisufiks *-st* (tänapäeval *sti*-kujuline). Just tähenduse avardumine on kaasa toonud selle sõna funktsiooni muutumise. Tänapäeva eesti keeles seda partiklit enam kasutusel pole, sama modaalfunktsiooni täidab adjektiivi *kindel* tüvest *sti*-liite abil tuletatud partikkel *kindlasti*.

Et tegemist on rahvakeelse sõnaga, osutab sõnakuju *wissiste* F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (Wiedemann 1973: 1372–1373), kus selle saksa vasted on *gewiss, wahr*.

Teine sagedasti esinev episteemiline modaaladverb on Stahli teostes *töddest* 'tõesti, tõepoolest', mis nii nagu *wissist*-sõnagi rõhutab oeldu tõeväärtust. Ka Mülleri jutlustes esineb sarnast partiklit, kuigi mitte samakujuisena. Et Stahli teostes on see partikkel oma reduplikatiivsel kujul *töddest töddest* saanud intensiivsema värvingu kui varasemates tekstides, on see siin siiski vaatluse alla võetud.

Modaaladverb *tödest* esineb Stahli teostes kokku 56 korral, neist 15 korra (ehk 30 üksikesinemust) hõlmavad lausealgulises positsioonis kinnitava modaalpartiklina esinemise juhud (näide 5). Viimased osutavad selgelt, et tegemist on modaalse üksusega, mille pragmaatiliseks ülesandeks on konfirmatiivsuse väljendamine (näited 3–5).

(3) Siña ollet se armas selgke pehwlick / ke sünno sisse ussup / se on **töddest** / üx laps sest igkawessest önnistussest / kumb sünno risti rahwalle on walmistut.

Du bist die liebe Sonne klar / wer an dich gläubt / der ist **fürwar** / ein Kind der ewigen seligkeit / die deinen Christen ist bereit. (1637, HH II: 240)

(4) **Töddest** se on üx suhr kallis salla assi / Jummal on nöitetut se leeha sees / kumba kahs needt Englit himmustawat nehha.

Kündlich groß ist dies Gottselige geheimnuß / [3. Pet. 1. 12.] GOTT ist offenbaret im Fleisch / welches auch die Engel gelüset zu schawen. (1641, LS: 88)

(5) Ninck tahs: **Töddest** / **töddest** /minna ütlen sünnul / kus ep kekit uhest sünditut sahp / woip temma Jumjala Rickusse mitte negkema.

Vnd abermahl: **Warlich** / **warlich** / ich sage dir / es sey dann / daß jemand von neuen geboren werde / kan er das Reich Gottes nicht sehen. (1649, LS: 602)

Päritolu poolest on tegemist nimisõnast *töde* viisiadverbiliite *-st(i)* abil tuletatud sõnaga, mis on enne modaaladverbiks kujunemist läbinud viisiadverbi etapi (vt Habicht 2006). Taas on tegemist rahvapärase sõnaga, mis esineb ka Wiedemanni sõnaraamatus, olles seal küll juba vananenuks märgendatud.

Selle modaaladverbiga on funktsiooni poolest seotud teinegi vaid Stahli tekstides esinev arhailine *töde*-tüvest tuletatud partikkel *töddelickult* (näide 6). Sellegi modaal sõna puhul võib näha kontekstisest ümbertõlgendust täis-tähenduslikust viisiadverbist modaaladverbiks. See esineb kokku ainult kolmel korral, mistõttu pole kindlat alust väita, et tegemist oleks Stahli idiolektille omase sõnaga. Varasemates ega hilisemates vana kirjakeele korpuse tekstides see modaaladverb niisugusel kujul ei esine. Võimalik on seegi, et Stahl on selle saksa sõna *wahrhaftig* tõlkevastena ise loonud, sest tal esineb ka adjektiivituletis *tödelik* 'tõeline' (kokku üheksa korda), millest modaaladverb on tuletatud ja mis on olemas ka Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus, kus

aga ei leidu tuletist *tödelikult*. Et viisituletisi moodustav *lt*-liide on Stahli produktiivselt kasutusel (vt Habicht 2002: 254), tundub modaaladverbi selline saamisviis igati usutav.

(6) Kus agkas üx kesck andtut ollex / kumb woix ellawax tegkema / sihs tullex se öigkus **tödelickult** sest kesckust.

Wenn aber ein Gesetz gegeben were / das da kündte lebendig machen / so käme die Gerechtigkeit **warhafftig** auß dem Gesetze. (1638, HH III: 118)

Episteemiliste modaaladverbide hulka kuulub ka partikkel *vastadikku* 'seevastu, vastupidi', mis esineb suhteliselt sageli (kokku 25 korral), väljendades vastandavat modaal tähendust. Päritolu poolest on tegemist nimisõnast *vast* tuletatud adverbiga, mis esialgu on väljendanud ruumilist paiknemist, Stahli tekstides aga esineb see ainult modaaladverbina, mis võib rõhutada nii lauset (näide 7) kui ka fraasi (näide 8). Viimane on algele leksikaalsele tähendusele lähemal kui näites 7 esitatu. Päritolu suhtes võib arvata, et nimisõnale on grammatiseerumisaheas järgnenud täistähendusliku kohaadverbi aste. Kohaadverbi tuletamisel on kasutatud liitevarianti *-dikku*.

(7) **Wastadicko** / ke ommat Wannambat mitte kuhlep / se ep jehp nuchtle matta / [Matt. 35. 4.] ke Jssa ninck Emma needap / se peap sedda surma surrema.

Hingegen / wer seinen Eltern vngehorsam ist / der bleibet nicht vngestraffet / wer Vater vnd Mutter fluchet / der sol des Todes sterben. (1641, LS: 157)

(8) Nesinnasede Sannade kahs erraheitap Christus nende Kirjatundijade ninck Phariseeride öigkusse / ninck packup **wastadicko** meile omma töitelicko öigkedusse...

Mit diesen Worten verwirfft Christus die Gerechtigkeit der Schrifftgelehrten vnd Phariseer / vnd beut vns **dagegen** an seine vollkoimene Gerechtigkeit... (1649, LS: 723)

Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus seda modaaladverbi täpselt sellisel kujul ei esine, küll on aga ära toodud kujud *wastatiku* ja *wastudiku* (Wiedemann 1973: 1317–1318), mille põhjal võib arvata, et tegemist on tänapäevaks kirjakeelest taandunud rahvakeelse adverbiga.

Stahli teostele on iseloomulik ka lause või selle osa tõeväärtust rõhutava partikli *nimmeta* (*nimmita*, *niimeta*) kasutamine tänapäevases tõsikindlust rõhutavas tähenduses 'nimelt'. Tegemist on modaal sõnaga, mis on kujunenud verbi *nimetama* haploloogilisest *da*-infinitiivi vormist (vt Habicht 2006). Kasutuskonteksti põhjal võib järeldada, et tähenduslikult täiesti iseseisvunud (leksikaliseerunud) vorm on automatiseerunud ka grammatilises funktsioonis. Rahvakeelsele lähte osutab asjaolu, et eesti keeles on olnud teisigi samalaadseid modaal sõnu, nt *ütelda* (vrd tänapäevast *nii-öelda*). Ka Wiedemanni sõnaraamatus on see partikkel koos samatähenduslike sõnadega *nimetada* ja *nimetades* välja toodud *nimetama*-verbi artiklis (Wiedemann 1973: 669).

Seda modaal sõna on Stahl enamasti kasutanud lausealgulises positsioonis, kus see annab konfirmatiivse varjundi kogu lausele (näide 9):

(9) **Nimmeta** / neñat sahwat Banni sisse pantut / ninck tappetut sahma / ninck oppep nemmat / eth neñat hend omma Hedda sees mitte pahan-dama / erranis Juñala Armo / ninck se põha Waimo Abbi pehle lohtma peawat.

Nemblich / sie werden in den Bann gethan / vnd getödtet werden / vnd leret sie / daß sie sich in jhrer Noth nicht ärgern / sondern auff GOTTES Gnade / vnd des Heiligen Geistes Beystand verlassen sollen. (1641, LS: 534)

Seda selgelt väljakujunenud modaaladverbi kasutab Stahl ka lausesisese kiiluna (näide 10):

(10) SE ehs piddakut meid üx igkamees / **nimmeta** / Christusse sullase-de ehs / ninck ülle Jummalalla sallajat asjat maja piddajade ehs.

DAfür halte vns jederman / **nemlich** / für Christi Diener / vnd Haußhalter über Gottes geheimnüß. (1638, HH III: 5)

Modaalsõna *nimmeta* on sagedane, esinedes „Hand- vnd Hauszbuchis” 18 korda ja „Leyen Spiegelis” kokku 72 korda. Iseloomulik on see, et „Hand- vnd Hauszbuchi” teises osas, lauluraamatus, kus Stahlil on olnud üle kümne kaasautori, ei esine seda kordagi. Tegemist on niisiis modaaladverbiga, mis iseloomustab väga selgelt Stahli keele eripära. Asjaolu, et XVII sajandi kirja-keeles leidub selle partikli kohta näiteid veel Christoph Blume teostes (1660. aastatel), viitab sellele, et Blume oli ilmselt tuttav Stahli kirikuraamatutega. Ükski Blumest hilisem XVII–XIX sajandi allikas praegu teadaolevate korpu-seandmete põhjal seda eripärast arhailist partiklit ei sisalda.

Stahlil leidub ka üks väga haruldane arhailise vormiga kahtlust väljendav partikkel *onnex* ’kas on’, mida on tekstis kasutatud kaugele arenenud grammatilises funktsioonis, üldküsilause markerina.³ Seda ilmselt varasemas rahvakeeles kasutusel olnud partiklit on esimest korda eesti kirjakeeles kasutatud Stahli „Hand- vnd Hauszbuchis”. Hilisemates kirjakeelsetes tekstides seda arhaismi ei leidu. Väikese esinemissageduse põhjal võib oletada, et partikkel ei pruugi iseloomustada Stahli idiolekti, vaid võib pärineda mõnest varasemast eeskujuks olnud tõlketekstist. Kokku leidub seda partiklit kuuel korral, viis korda „Hand- vnd Hauszbuchis” ja vaid üks kord „Leyen Spiegelis”. Enamasti on tegemist retoorilise küsilause markeriga, partikkel *onneks* paikneb sellisel juhul lause algul, nagu näites 11.

(11) **Onnex** öigke / eth meije selle Keisrille kochto raha maxame / echk mitte?

Jsts recht / das man dem Käyser Zinß gebe / oder nicht? (1638, HH III: 142)

Ühel juhul võimaldab kontekst tõlgendada partiklit kahtlust väljendavana, ilma otsese küsiva funktsioonita, tõlge tänapäeva keelde võiks sellisel juhul olla mõõnva varjundiga ’kas olgu’ (näide 12).

³ J. Rossihniuse kirikuraamatus on samas funktsioonis kasutusel haruldane lõunaees-tiline küsipartikkel *ommes*, mis on ka struktuuriliselt põhjaeestilise partikli *onneks* vaste. Vormilise eripära tõttu on *onneks* siin siiski vaatluse all. (Autor tänab Kristiina Rossi sellekohase osutuse eest.)

(12) **Onnex** willitzus / sihs sündip se teije trohstix ninck önnex (kumb ön hend nöitap / kus teije kannatate kannatusse kahs / sel kombel / kudt meije kannatame) **onnex** Trohst / sihs sündip se kahs teije trohstix ninck önnex /

Jsts Trübsal / so geschichts euch zu Trost vnd Heil (welches Heil beweiset sich / so jhr leidet mit Gedult / dermassen / wie wir leiden) **ists** trost / so geschichts euch auch zu Trost vnd Heyl. (1638, HH IV: 151)

Arvatavat grammatiseerumise kulgu silmas pidades võib eeldada, et näites 12 toodud kontsessiivne funktsioon on algsem kui näites 11 esitatu, sest üldküsilause markerid arenevad sageli rõhutavast modaalsest ainesest.

Arhailisel kujul *onneks* ei leidu seda partiklit üheski teises kirjakeele allikas, kuid selle partikli lühenenud variandid *onks* ja *ons* on kasutusel ka hili-semas kirjakeeles, viimane neist esineb eesti keeles tänapäevani. Seda *ks-lõpulis*se partiklirühma kuuluvat modaalsõna, mis pärineb algläänemeresoomelisest *kos*-sufiksilisest küsivormist, on käsitletud Paul Alvre (1981).

Episteemiliste partiklite rühma kuulub ka rahvapärane eitust võimendav partikkel *teps* 'uldse mitte', mis on tänapäeva eesti keeles arhaism. Ka selle partikli puhul võib näha arengu dünaamikat, mis väljendub selle variatiivses kasutamises. Päritolu poolest eituslembest partiklit, mis võib olla reanalüüsitud ühendist *mitte eps* (vt Mägiste 1961: 145–146), on üksikutel juhtudel tarvitatud ka jaatavas lauses, kus eituse väljendamine jääb partikli enese kanda. Selliseid näiteid leidub Stahli teostes küll vaid kolm (vt näidet 13).

(13) Sihs olleme meije nühdht ennamb **teps** Lapset sest weehast / erranis Jumjala errawallitzetut Lapset /

So sind wir nun nicht mehr Kinder des Zornes / sondern GOTTes außerkorne Kinder / (1641, LS: 234)

Enamjaolt esineb *teps* eitavates lausetes, kus sisaldub kas eitav verbivorm või *mitte*-partikkel (kokku 38 korral, vt näidet 14).

(14) Semperrast en tahan minna teid **teps** ennamb awwitama...

Darumb wil ich euch nicht mehr helfen... (1649, LS: 633)

Teksti põhjal võib jälgida ka algse päritolu suhtes liiase kollokatsiooni *teps mitte* kujunemist, millest annab tunnistust see, et 11 korral esineb *teps* eituspartikli *mitte* kõrval, moodustades koos sellega ühendi, mille tähendus võiks olla 'hoopis(ki) mitte' (näide 15). Sellise kollokatsiooni teke ei ole üllatav, kui arvestada partikli sagedast kasutamist just eitavates lausetes ja tema eitust rõhutavat funktsiooni. Partikkel on esitatud Wiedemanni sõnaraamatus ajatähenduslikuna (saksa vasted *hinfort, von nun an* 'edaspidi, siitpeale') (Wiedemann 1973: 1145), mis on nii Stahli kui ka tänapäevast tähendust arvestades üllatav.

(15) Agkas nühdht ep olle ennamb **teps mitte** hedda.

Aber es hat numehr nich noth. (1641, LS: 525)

Emfaatilised modaaladverbid

Emfaatiliste ehk tunderõhuliste modaalpartiklite funktsiooniks on võimendada ja rõhutada lausesisu, ilma et lisanduks tõeväärtuse üle otsustavaid või muid hinnangulisi momente. Sellele adverbirühmale on iseloomulik, et oma täpsema tähendusvarjundi saavad need üksused alles kontekstis. Emfaatilise partiklitüübi esindajaks on Stahli teostes suhteliselt sagedasti kasutatud *otse*, mis võib rõhutada kas fraasi või terviklauset, esinedes alati jaatavas lauses. Päritolu poolest on tegemist modaaladverbiga, mille puhul on varasemas kirjakeeles olemas ka täistähenduslik määraadverbiline vaste (näide 16).

(16) Ninck neñat töitsit neñat **otze** töis.
Vnd sie füllen sie **bis oben** an. (1638, HH III: 26)

Sagedasem on Stahli tekstides siiski juba modaaladverbiline funktsioon, kusjuures partikkel rõhutab lausesisu üldiselt (näide 17).

(17) Ninck **otze** seperrast on se armas Juñal sünd lascknut se sundija kette tulla / eth sinna mitte piddit pattude sees surrema...
Vnd **eben** darumb hat der liebe GOTT dich lassen in deß Richters Hand kommen / das du nicht soltest in deinen Sünden sterben vnd verderben... (1638, HH IV: 302)

Partikkel esineb kolmel korral ka kollokatsiooni *otse kui* koosseisus, mida võib pidada tänapäevase liitkonjunktsiooni *otsekui* kujunemise eelastmeks (näide 18):

(18) ... pea peap te ña kaks surrema / **otze kuddt** needt kaunit welja pehl / ninda peap kaks se kurri ilm / silmapilgkmisses hucka minnema.
... bald muß er auch gar sterben / **gleich wie** die Blumen auff dem Feld / also muß auch die schnöde Welt / in einem huy verderben. (1637, HH II: 103)

Stahli tekstides paistab silma partikli kalduvus esineda koos mõningate viisi väljendavate proadverbide ja pronoomenitega: kokku on kümme näidet kollokatsioonist *otse nõnda* (vt näidet 19) ja kaheksa näidet kollokatsioonist *otse seepärast* (vt näidet 20).

(19) **Otze ninda** sündis neile Gergeseenrille / kennest Christus tagkenas / kus nemmat temma mitte tachtsit wasto wotma.
Eben also gieng es den [Matth. 8. 34.] Gergesenern / von welchen JEsus wich / da sie jhn nicht annehmen wolten. (1641, LS: 187)

(20) Ninck **otze seperrast** on Christus kescknut ristima / se Jssa / ninck se Poja / ninck se põha Waimo Nimmel.
Vnd **eben darumb** [Matth. 28. 19.] hat Christus befohlen zu täuffen / im Namen des Vaters / vnd des Sohns / vnd des H. Geistes. (1649, LS: 619)

Stahli teostes on *otse* juba selgelt modaaladverbiline. Kujunemiskäik peegeldab partikli grammatiseerumist algsest äärt või välisserva väljendavast

substantiivist (mida Stahli teostes enam sellises tähenduses ei leidu) viisi- ja määraadverbilise vaheastme kaudu modaaladverbiks, mis on niisuguses funktsioonis esitatud ka Wiedemanni sõnaraamatus.

Emfaatiliste modaaladverbide rühma paigutub ka Stahlil 41 korda kasutust leidnud partikkel *kooldes* 'hoopis, kogunisti', mille funktsiooniks on samuti tunderõhulisuse lisamine, öeldu ekspressiivne võimendamine. Partikkel esineb Stahli tekstides suhteliselt sageli, mis võib osutada, et see kuulub tema individuaalsesse leksikoni. Selle modaaladverbi saksa vasted on samuti modaalpartiklilised *gar, ganz, ganz und gar*. Tegemist on ilmselt veel XVII sajandil keeles käibinud arhailise modaalsõnaga, mida tänapäeva eesti keeles ei kasutata. Wiedemanni sõnaraamatus on see partikkel saksa vastega *ganz und gar* esitatud *koolma*-verbi artiklis (Wiedemann 1973: 357) viitega, et sõna esineb H. Gösekeni saksa-eesti sõnaraamatus (1660) ja puudub kaasagestest kirjakeelest. Usutavam on siiski J. Mägiste seletus, et partikkel lähtub nimisõna *kogu* kolmanda isiku possessiivsufiksilisest vormist **koyoltan-sak* (Mägiste 2000: 59–60).

Üsna sageli (kümnel korral) esineb *kooldes* eitavas lauses, moodustades kollokatsiooni *mitte kooldes* (näide 21):

(21) Se katkipextut pilli roh sahp teñma mitte **kooldes** russux katki murdma / ninck se suhtzotaja tacht sahp teñma mitte errakustma.

Das zustossen Rohr wird er nicht zubrechen / vnd das glimmend Tocht wird er nicht außlösschen. (1641, LS: 237)

Partikli toimeala ulatust näitab asjaolu, et see on kasutusel ka jaatavates lausetes, kus on samuti funktsioonilt rõhutav (näide 22):

(22) Meije wabbameel on waimolickude aßjade siddes **kooldes** errarickotut / ninck ep woip hend mitte issi hennessest Juñala pohle pöhrma.

Vnser freyer Wille ist in Geistlichen Sachen **gantz** verderbet / vnd kan sich von jhm selbst zu GOtt nicht bekeren. (1641, LS: 247)

Tänapäeva eesti keeles on selle partikli asemel kasutusel näiteks modaalsõnad *üldse(gi)*, *täiesti*, mis sobivad samuti nii jaatavasse kui ka eitavasse lausesse.

Väga omapärane on Stahli teostes esimest korda ja vaid ühel korral esinev modaalpartikkel *hoopilis* 'hoopis'. Tegemist on rahvakeeles olemas olnud modaalsõnaga, mis ei ole vähest esinemust arvestades ilmselt kuulunud Stahli idiolekti ja on võinud juba tema ajal oma arhailise vormi tõttu aktiivsest kasutusest taandunud olla. Sellisel kujul ei esine partikkel ka Wiedemanni sõnaraamatus, ehkki tänapäevasele kujule *hoopis* lähedane *hopis* (nagu ka *upis*, *hūpis*) on seal olemas. Partikli arhailisele kujule osutab ainsuse kolmanda pöörde possessiivsufiksi rudiment *-s*, mis on lisandunud nimisõna *hoop* adessiivi vormile (vrd Mägiste 2000: 28–29). Stahlil leidub ka kujundlik ühend *öhel Hopil* 'korraga', kus *hoobil*-vorm esineb veel substantiivina (saksa vaste *in der Summa*). Tänapäeva eesti keeles on seesama partikkel säilinud sisekohakäändelisel kivilinenud kujul *hoopis*. Partikli funktsiooniks on lausesisu üldine rõhutamine (näide 23):

(23) Nemmat kissendasit agkas suhre hehle kahs / ninck pannit ommat
 körwat kinni / ninck lexit keick **hopilis** wegkisi temma pehle /
 Sie schrien aber laut vnd hielten jhre Ohren zu / vnd stürmeten einmüh-
 tiglich zu jhm ein / (1638, HH III: 159–160)

Sellele, et tegemist ei ole saksa mõjuga, osutab asjaolu, et saksakeelses lauses ei leidu partiklile vastet.

Kokkuvõtteks

Artiklis olid vaatluse all Heinrich Stahli teostes esinenud omapäraseid modaalaradverbid, millest enamik on tänapäeva kirjakeelest kas täiesti taandunud – nt *vissist* 'kindlasti', *nimeta* 'nimelt', *kooldes* 'hoopis, kogunisti', *tödelikult* 'tõepoolest', *onneks* 'kas on' – või kasutatakse neid muutunud vormis, ehk ki samatüvelisena ja lähedases funktsioonis, nt *tödest* 'tõesti', *vastadikku* 'vastupidi', *hoopilis* 'hoopis'. Tänapäeval on Stahli teostes esmakordselt kasutatud partiklitest säilinud *otse* ja *teps*, viimane neist on hoolimata õigekeelsussõnaraamatus esinemisest pigem arhaism. Tekstidele eripärast värvingut andvate sõnadena võimaldavad modaalaradverbid iseloomustada autori ja ajastu keele eripära.

Enim leidis materjali hulgas kõrge grammatiseerumisastmega episteemilisi modaalaradverbe, millest enamik on lähtunud mõnest substantiivivormist ning läbinud tähenduse iseseisvumise, s.t leksikaliseerumise astme. Sellised on näiteks *tödest*, *tödelikult*, *vastadikku*. Verbilähtesed partiklid *nimeta* ja *onneks* on haruldased ja piirduvadki kirjakeeles vaid Stahli teostega. Vaadeldud modaalaradverbid on oma grammatiseerumise käigus enamasti läbinud täistähendusliku adverbivaheastme, kusjuures sageli on tegemist viisiadverbiga, nagu partiklite *vissist*, *tödest*, *tödelikult*, *kooldes* puhul. Harvem on vaheastmeks olnud kohaadverb, mida võib eeldada partiklite *vastadikku* ja *otse* kujunemisel.

Enamik vaadeldud partiklitest on ilmselt n-ö raamatukeelsed, viidates kirikukirjanduse spetsiifilistele stiilivõtetele, nagu reduplikatiivne *tödest-tödest* või küsiv *onneks*. Vaid Stahli teostes on leidnud kasutamist arhailised partiklid *onneks*, *vastadikku* ja *hoopilis* – nende kohta ei leidu näiteid hilisematest kirjakeele allikatest.

Vaadeldud modaalaradverbidest võib vaid üksikute puhul oletada võõrkeelset eeskujut ja tõkelaenuisust (*vissist*, *tödelikult*), enamjaolt on Stahl kasutanud eesti keeles olemas olevaid (või olnud) partikleid, nt *kooldes*, *otse*, *nimeta*, *onneks*, *teps* jt.

Modaalaradverbid kuuluvad loomuliku osana nii suulisse kui ka kirjalikku keelde, võimaldades hinnata lausesisu tõeväärtust ning väljendada moraalseid või emotsionaalseid hinnanguid. Stahli umbes 350 aasta taguse materjali uurimine aitab seda sõnarühma ning selle püsivust ja muutlikkust paremini hinnata. Selle sõnarühma edasine uurimine võimaldab ehk avastada uusi tekstidevahelisi seoseid ja iseloomustada modaalaradverbide kui sõnaliigi püsivust ajas. Täpsemat eritlemist vajaks edaspidi ka vana kirjakeele modaalaradverbide funktsionaalsed rühmad, millest eespool on esitatud vaid väga skeemaatiline ülevaade.

Kirjandus

- Alv re, Paul 1981. *veelaks*-tüüp kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 24–30.
- Die wald, Gabriele, Ferraresi, Gisella 2008. Semantic, Syntactic and Constructional Restrictions in the Diachronic Rise of Modal Particles in German. – Theoretical and Empirical Issues in Grammaticalization. Ed. by Elena Soane, Maria José López-Couso. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 77–110.
- EKG I = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- HH = Heinrich Stahl, Hand- vnd Hauszbuches Für die Pfarherren / vnd Hauszväter Ehstnischen Fürstenthumbs.... I–IV. Riga–Revall, 1632–1638.
- Habicht, Külli 2002. Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 246–261.
- Habicht, Külli 2006. Grammatiseerumise ja leksikaliseerumise suhtes eesti vana kirjakeele modaalpartiklite näitel. – *Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics*. Tallinn, May 6–7, 2004. Ed. by Krista Kerger, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 159–178.
- Heine, Bernd, Kuteva, Tania 2007. *The Genesis of Grammar. A Reconstruction*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Helbig, Gerhard, Helbig, Agnes 1993. *Lexicon deutscher Modalwörter*. Langenscheidt.
- LS = Heinrich Stahl, *Leyen Spiegel*.... I–II. Revall, 1641–1649.
- Muysken, Pieter 2008. *Functional Categories*. (Cambridge Studies in Linguistics 117.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Mägiste, Julius 1961. Ühe eesti sõna seletuseks. Eesti *teps* ja *eps* 'eks'. – *Tulimuld*, nr 2, lk 141–147.
- Mägiste, Julius 2000. Possessiivsufiksrite rudimentidest eestis, eriti vana eesti kirjakeele (1520–1739) adverbides jm. partiklites. – *Julius Mägiste 100*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 17–159.
- Palmer, Frank R. 2001. *Mood and Modality. Second Edition*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tragott, Elizabeth Closs, Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. (Cambridge Studies in Linguistics 97.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

The Peculiar Modal Adverbs of Heinrich Stahl

Keywords: modal adverbs, grammaticalization, old literary Estonian, language use of Heinrich Stahl

The aim of this article is to highlight an aspect of the use of Estonian by Heinrich Stahl, the man who exerted a marked influence on the North Estonian variety of written ecclesiastical Estonian in the first half of the 17th century. The aspect consists in Stahl's use of modal adverbs, in particular as manifested in his church handbook „Hand- vnd Hauszbuch” (1632–1638) and his collection of sermons „Leyen Spiegel” (1641–1649). An important premise of this article is the understanding that, in addition to the peculiarities of language use characterizing individual authors, modal adverbs as words which are frequently employed to express attitude can reveal relationships between older texts and help us trace some changes that take place in frequently used means of (written) linguistic expression over time. Thus, the article treats modal adverb usage as indicative of links between old texts and of shifts in the meaning or function of the means of linguistic expression appearing in them. Most of the epistemic and emphatic modal adverbs discussed in the article have either disappeared from contemporary written Estonian (e.g. *vissist* 'certainly', *nimeta* 'namely', *kooldes* 'rather', *tõdelikult* 'really', *onneks* 'is it?') or are used in a changed form although with the same stem or in a similar function (e.g. *tõdest* 'really', *vastadikku* 'on the contrary', *hoopilis* 'rather'). Only the particles *otse* and *teps*, which were first used by Stahl, have been preserved in contemporary written Estonian. Only few of the modal adverbs discussed in the article exhibit traits which may be taken to suggest formation according to a foreign model or to indicate a borrowing from German (*vissist*, *tõdelikult*). For the most part, Stahl has used native Estonian particles such as *kooldes*, *otse*, *nimeta*, *onneks*, *teps*, etc.

Küllli Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, senior researcher of Old Literary Estonian, kulli.habicht@ut.ee